

Welcome into My Backyard! Inspiratie voor het plattelandsbeleid op basis van een excursie naar stedelijk Hoogvliet

Leven en werken in het landelijk gebied

Drs. Annemarie Janssen, EC-LNV
Ir. Rob Berkers, KIC Recreatie

landbouw, natuurbeheer
en visserij

Stichting
RECREATIE
Kennis- en Innovatiecentrum

© 2003 Expertisecentrum LNV, Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij

Rapport EC-LNV nr. 2003/200
Ede/Wageningen, 2003

Teksten mogen alleen worden overgenomen met bronvermelding.

Deze uitgave kan schriftelijk of per e-mail worden besteld bij het Expertisecentrum LNV onder vermelding van code 2003/200 en het aantal exemplaren.

Oplage 200 exemplaren

Samenstelling Drs. Annemarie Janssen, EC-LNV
Ir. Rob Berkers, KIC Recreatie

Druk Ministerie van LNV, directie IFA/Bedrijfsuitgeverij

Productie Expertisecentrum LNV
Bedrijfsvoering/Vormgeving en Presentatie
Bezoekadres : Marijkeweg 24
Postadres : Postbus 30, 6700 AA Wageningen
Telefoon : 0317 474801
Fax : 0317 427561
E-mail : Balie@eclnv.agro.nl

Voorwoord

In december 2002 heeft het Expertisecentrum LNV een excursie georganiseerd naar Hoogvliet, een deelgemeente van Rotterdam. Deze excursie vond plaats in het kader van het project Leven en werken in het landelijk gebied, een verkenning van sociaal culturele aspecten in het LNV-beleid. Opdrachtgever was directie Oost van het ministerie.

Hoogvliet had tot voor kort het imago van een probleemwijk. Niet voor niets maakte de NCRV een aantal jaren geleden een documentaireserie onder de titel: Eindstation Hoogvliet. Met name de sociale problemen waren er groot. Sinds ongeveer 2 jaar zit Hoogvliet echter in de lift...

Omdat we nieuwsgierig waren naar de succesvolle aanpak in Hoogvliet en omdat het ministerie van LNV ook bezig is met een zoektocht naar of en hoe men sociale aspecten mee kan nemen in het LNV-beleid is een groep LNV'ers van verschillende Haagse en regionale beleidsdirecties in Hoogvliet op bezoek geweest. De inspiratie die we die dag hebben opgedaan en de conclusies die we mee hebben genomen voor LNV, zijn verwerkt in dit verslag.

Veel leesplezier gewenst!

Drs. R.P. van Brouwershaven
Directeur Expertisecentrum LNV

Inhoudsopgave

1	Inleiding	7
2	Stedelijke Vernieuwing	9
2.1	Van stadsvernieuwing naar Stedelijke Vernieuwing	9
2.2	De fysieke dimensie	10
2.3	De sociale dimensie	10
2.4	De economische dimensie	10
3	Hoogvliet	11
3.1	Uitgangssituatie	11
3.2	Welcome into My Backyard!	11
3.3	De aanpak	12
4	Conclusies en aanbevelingen	17
4.1	Fysiek, sociaal en economisch	17
4.2	Menselijke maat	17
4.3	Participatie	17
4.4	Organisatie van vernieuwing	18
4.5	Flexibiliteit	18
4.6	Aanbevelingen	18
	Bijlage 1 - Programma	21
	Bijlage 2 - Contactpersonen	25
	Bijlage 3 - Websites	27
	Bijlage 4 - Literatuur	29
	Bijlage 5 - Deelnemerslijst	31

1 Inleiding

Sinds ruim twee en een half jaar is er een projectgroep actief onder de naam 'Leven en Werken in het Landelijk gebied'. In deze projectgroep participeren het Expertisecentrum LNV en de Stichting Recreatie, Kennis- en Innovatiecentrum. De projectgroep is opgestart naar aanleiding van de constatering van het Expertisecentrum LNV dat in het beleid voor het landelijk gebied traditioneel altijd veel aandacht is geweest voor fysiek-ruimtelijke en economische aspecten en slechts in beperkte mate voor sociaal-culturele aspecten (leefbaarheidsaspecten) en dat dit wellicht anders zou kunnen en moeten.

De eerste periode van haar bestaan was voor de projectgroep een fase van aftasten: wat is er bekend over sociaal-culturele aspecten in relatie tot het landelijk gebied? Hebben medewerkers van het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij 'iets' met sociaal-culturele aspecten? En hoe is dit voor de buitenwereld van dit ministerie? De resultaten van deze eerste fase waren bemoedigend. Bij LNV-ers en in de buitenwereld bestaat de behoefte om sociaal-culturele aspecten meer aandacht te geven in het beleid voor het landelijk gebied en dit gebeurt ook steeds vaker.

Dit bemoedigende resultaat leidde er toe dat de Directie Groene Ruimte en Recreatie van het Ministerie van LNV en de LNV-regiodirecties Oost en Noord de projectgroep vroegen om haar werk voort te zetten. Het doel werd nu om het begrip sociaal-culturele aspecten meer handen en voeten te geven en om succesfactoren te vinden waarmee sociaal-culturele aspecten beter voor het voetlicht kunnen komen. In het jaar 2001 is hiermee een begin gemaakt en dit wordt in elk geval tot aan het einde van 2003 voortgezet.

Tot op heden is de blik van de projectgroep vooral gericht geweest op projecten binnen de 'eigen' omgeving; het landelijk gebied. In aanvulling hierop ontstond in de projectgroep het idee om eens te gaan kijken in een omgeving waar deels vergelijkbare problemen spelen en waar al veel langer aandacht is voor sociaal-culturele aspecten: de stad. De interesse ging hierbij met name uit naar stedelijke vraagstukken waarbij fysieke ingrepen, aandacht voor economische aspecten en sociaal-culturele aspecten hand in hand gaan. Dit is bij uitstek het geval bij stedelijke vernieuwing.

De stedelijke omgeving waarvoor is gekozen, is de Rotterdamse deelgemeente Hoogvliet. Op 3 december 2003 bracht een groep bestaande uit deelnemers aan het project 'Leven en werken in het Landelijk gebied' en vertegenwoordigers van verschillende directies van het ministerie van LNV een bezoek aan Hoogvliet.

De centrale vraag voor de excursie was:

Wat leveren de ervaringen met stedelijke vernieuwing aan succes- en faalfactoren op, die van belang zijn bij het verder vormgeven van het plattelandsbeleid van het ministerie van LNV?

Door middel van presentaties over de problematiek en de gekozen oplossingen in Hoogvliet, een rondgang door de wijk en door een discussie tussen vertegenwoordigers van 'het stedelijke' en 'het landelijke' is getracht deze vraag te beantwoorden.

In deze rapportage wordt verslag gedaan van de belangrijkste bevindingen die de excursie opleverde. Tevens is op basis van literatuur een korte schets gegeven van stedelijke vernieuwing en de sociaal-culturele pijler hierin. Dit gebeurt in hoofdstuk 2. In hoofdstuk 3 zoomen we in op Hoogvliet. Hiervoor is informatie gebruikt die tijdens de excursie is verkregen, aangevuld met gegevens van de website van het Kennis- en Informatiecentrum Stedelijke Vernieuwing. We sluiten in hoofdstuk 4 af met een weergave van de belangrijkste conclusies van de excursiedag en de boodschap die de aanwezigen tijdens die dag aan LNV hebben meegegeven.

2 Stedelijke Vernieuwing¹

2.1 Van stadsvernieuwing naar Stedelijke Vernieuwing

Na de Tweede Wereldoorlog hebben verschillende beleidsprogramma's en visies voor de ontwikkeling van de stad, elkaar opgevolgd. In de periode tussen de jaren '60 en de jaren '90 heeft het beleidsdenken over de verstedelijking twee omslagen ondergaan: de omslag van 'sanering en reconstructie naar de 'klassieke stadsvernieuwing' in het begin van de jaren '70 en vervolgens de omslag van de 'klassieke stadsvernieuwing' naar de 'stedelijke vernieuwing' aan het eind van de jaren '80.

Terwijl in de naoorlogse opbouwperiode de stadsuitbreiding centraal stond, kwam in de loop van de jaren '60 de ontwikkeling van de bestaande stad weer op de beleidsagenda te staan. Deze aandacht voor de bestaande stad kwam voort uit de veronderstelling de kwantitatieve woningnood van de na de oorlog binnen afzienbare tijd afgelopen zou zijn. Twee ingrepen in de bestaande stad zijn in die tijd belangrijk: sanering en reconstructie. Onder reconstructie wordt wel verstaan: 'de aanpassing van de structuur van de oude stad aan het gecompliceerde proces van vorming van nieuwe en verschuiving van bestaande functies in de city'. Reconstructie heeft dus vooral een economische betekenis. Er wordt ruimte gecreëerd voor kantoren, grootwinkelbedrijven en voor verbetering van de bereikbaarheid, met name voor de auto. Sanering is gericht op het verhogen van het woonpeil in de stad. Bij sanering worden delen van het oude woningbestand en stratenpatroon gesloopt en vervangen door grotere en duurdere nieuwe woningen in een ruimere stedenbouwkundige opzet die voldoet aan de moderne standaard. Sanering en reconstructie gaan gepaard met een aanzienlijk verlies van woningen in de bestaande stad. Dat verlies moest door naburige groeikernen buiten de bestaande stad worden opgevangen.

Begin jaren '70 komt er toenemend verzet van bewoners en gemeenten tegen de grootschalige kaalslag waarmee de reconstructie- en saneringsaanpak van de jaren '60 gepaard gaat. In reactie op dit verzet ontwikkelt zich de klassieke stadsvernieuwing (ook wel 'bouwen voor de buurt' genoemd). De klassieke stadsvernieuwing is gericht op het behoud, herstel en de versterking van de woonfunctie van het bestaand stedelijk gebied. De woonfunctie heeft absolute prioriteit boven de economische functie. Ook wordt er gestreefd naar 'vergroting van de keuzevrijheid bij het wonen voor 'financieel minder draagkrachtigen' in de oude wijken en behoud van de bestaande sociale structuur van de oude wijken. Dat de voorrang van de aanwezige, lage inkomensgroepen in de oude wijken daar zal leiden tot een sociaal-economisch eenzijdige bevolkingsstructuur werd niet als probleem gezien. Tenslotte stond in de klassieke stadsvernieuwing het behoud van de bestaande stedenbouwkundige structuur voorop.

In de jaren '80 boet het voor de klassieke stadsvernieuwing kenmerkende primaat van de woonfunctie over de economische functie aan betekenis in. De recessie in de jaren '70 had een omvangrijke structurele werkloosheid achtergelaten in de stad. Het accent werd weer verlegd naar het benutten van economische potenties van de stad.

¹ Voor dit hoofdstuk is met name informatie gehaald uit: Teuwen, C., Een integrale kijk op de wijk, De krachten gebundeld ten behoeve van samenhang tussen de fysieke, sociale en economische dimensie bij wijkontwikkeling, Nijmegen, 2000.

Stadsvernieuwing blijft nu beperkt tot een gebiedsgerichte aanpak van achterstandsgebieden in de stad. De stadsvernieuwing wordt nu gezien als een afgebakende, eindige inhaaloperatie voor achterstandswijken. De problemen in de stad vergen een bredere aanpak, die de economische basis van steden versterkt en zo, door het creëren van werkgelegenheid, de vitaliteit van de steden vergroot.

Het huidige beleid voor stedelijke vernieuwing bestaat uit stadsvernieuwing, herstructurering van de bestaande woningvoorraad en het Grote Stedenbeleid. Stadsvernieuwing en herstructurering belichamen de fysieke ingrepen in de stad, het Grote Stedenbeleid is met name bedoeld om ook de sociaal-maatschappelijke en economische problemen in de stad aan te pakken. Werk, onderwijs, zorg, leefbaarheid en sociale veiligheid zijn aspecten die aan bod komen in het Grote Stedenbeleid.

2.2 De fysieke dimensie

De doelstelling voor de fysieke dimensie van het Grote Stedenbeleid is het bevorderen van de kwaliteit van de gebouwde omgeving. Het gaat dan vooral om maatregelen om de bestaande woningvoorraad in de grote steden te verbeteren. Hiervoor worden slecht in de markt liggende huurwoningen gesloopt en vervangen door nieuwbouw. Een ander deel van de bestaande woningvoorraad wordt verbeterd. Door woningen samen te voegen bijvoorbeeld, ontstaan grotere woningen die beter in de markt liggen. Tenslotte worden huurwoningen vaak verkocht wat tot meer binding van bewoners met een bepaalde wijk leidt. Naast ingrepen in de bestaande woningvoorraad worden in de fysieke dimensie ook maatregelen genomen die de aantrekkelijkheid, sfeer en veiligheid van de woonomgeving verhogen, zoals bijvoorbeeld het aanleggen van groenvoorzieningen of het opknappen van winkelcentra.

2.3 De sociale dimensie

In de sociale dimensie wordt het bevorderen van de leefbaarheid als doelstelling gehanteerd. Het gaat dan om aspecten als veiligheid, onderwijs, zorg en welzijn. Maatregelen die genomen worden ter bevordering van de leefbaarheid zijn bijvoorbeeld het organiseren van goed wijkbeheer, het organiseren van de betrokkenheid van de wijkgebruikers bij de wijk, het ontwikkelen van brede scholen of het aanbieden van kinderopvang aansluitend bij de wensen van bewoners. Participatie van bewoners bij stedelijke vernieuwingsprocessen is een belangrijk onderdeel van de sociale dimensie. In hoofdstuk 4 wordt hier nader op ingegaan.

2.4 De economische dimensie

De economische doelstellingen in het Grote Stedenbeleid hebben vooral te maken met het verminderen van werkloosheid en het versterken van de economische vitaliteit van wijken. De maatregelen richten zich bijvoorbeeld op het verbeteren van het werk- en productiemilieu in de steden en het verhogen van de arbeidsparticipatie door bijvoorbeeld gesubsidieerde banen aan te bieden.

3 Hoogvliet

3.1 Uitgangssituatie

De Rotterdamse deelgemeente Hoogvliet is van oorsprong een agrarisch dorp. Na de 2^e wereldoorlog werd Hoogvliet echter als een van de satellietsteden van Rotterdam uitgebouwd om de medewerkers van Shell en andere petrochemische bedrijven te huisvesten. De bedoeling was dat 60.000 mensen in Hoogvliet zouden komen wonen. Dit aantal is echter nooit bereikt; het maximum dat in Hoogvliet woonde was 37.000. Momenteel zijn dit er ongeveer 1.000 minder. De reden dat er geen 60.000 mensen naar Hoogvliet zijn gekomen is dat minder arbeidskrachten nodig waren door de toenemende automatisering en doordat het door het toenemende autobezit minder noodzakelijk werd om dicht bij het werk te wonen.

Halverwege de jaren zeventig begint een andere grote verandering voor Hoogvliet: rondom Rotterdam worden vele nieuwe woningen gebouwd, onder andere in Spijkenisse. Door de mono-functionele opzet en de eenzijdige woningvoorraad van Hoogvliet ontstaat er een selectieve uitstroom van hogere inkomens naar deze (suburbane) buurgemeenten. Door het gebrek aan keuze is het namelijk bijna onmogelijk om in Hoogvliet een wooncarrière te maken. Mede door het negatieve imago, onder andere door de nabijgelegen industrie, verdwijnen er tussen 1976 en 1985 een kleine 6.000 mensen uit Hoogvliet. Sociaal zwakkeren die niet kunnen verhuizen blijven achter. Hoge mutatiecijfers en langdurende leegstand zijn het gevolg. Zo staan er in 1999 ongeveer 800 woningen leeg met een leegstandsduur van meer dan twee jaar. Dit heeft onder andere een negatieve uitwerking op de economische draagkracht van de buurtwinkels, waarvan er steeds meer verdwijnen. Drugs- en criminaliteitsproblemen worden steeds groter waardoor de leefbaarheid verder wordt aangetast.

Mede met steun van de Rijksoverheid zijn in de jaren '90 diverse projecten ingezet om de problematiek aan te pakken. De ernst van de situatie is hierdoor verminderd, maar bleef groot. Eind jaren '90 ontstond het besef dat het werkelijk oplossen van de problemen alleen kan via een meer grootschalige aanpak van de problematiek. Besloten werd dat 5.000 van de 17.000 woningen gesloopt worden. Daarbij is het uitgangspunt dat het aantal inwoners van Hoogvliet niet achteruit mag gaan. In de herstructureringsaanpak staan de huidige bewoners centraal. Zij krijgen de gelegenheid om in Hoogvliet te blijven wonen, waardoor de sociale samenhang blijft behouden.

3.2 Welcome into My Backyard!

Nadat het besluit was gevallen dat een grootschalige sloop en herbouw van woningen zou gaan plaatsvinden, kwam volgens critici de focus wel heel erg op het fysieke te liggen, en werden andere aspecten vergeten. Er was geen heldere toekomstvisie voor Hoogvliet, behalve de minst geschikte woningen vervangen door betere. Er was bovendien sprake van een grote projectorganisatie waarin veel werd vergaderd met allerlei bekende coryfeeën maar waaruit weinig daden voortkwamen. Allerlei lokale organisaties die eerder betrokken waren bij de herstructurering van Hoogvliet, haakten af.

De Rotterdamse wethouder Herman Meijer vreesde dat deze eenzijdige en logge aanpak problemen zou geven en nam daarop het initiatief tot het oprichten van een 'Internationale Bouwtentoonstelling': een klein clubje mensen dat de vrijheid krijgt om samen met anderen (vertegenwoordigers van Geld, Macht, Huizen maar ook met de bewoners) een visie te ontwikkelen en deze visie door middel van snel uit te voeren projecten vorm te geven.

De Internationale BouwTentoonstelling Rotterdam-Hoogvliet kreeg het motto Welcome into My Backyard (WIMBY!). De IBT is een avontuurlijk project. Tot 2010 wil de IBT de transformatie van Hoogvliet verrijken door projecten die Hoogvliet mooier en aantrekkelijker maken en die internationaal aansprekend zijn. De drie doelen van de IBT zijn om van Hoogvliet niet alleen een woonstad, maar ook een WERKPLAATS te maken, om het groen van Hoogvliet te benutten door Hoogvliet als NATUURSTAD op de kaart te zetten en tenslotte om het STADSBEELD van Hoogvliet, haar imago en de manier waarop ze zich presenteert, ingrijpend ten goede te beïnvloeden.

3.3 De aanpak

De IBT, ofwel het WIMBY!-project, is een drijvende kracht achter de vernieuwing van Hoogvliet. Ook los van WIMBY! gebeurt er echter veel; door initiatieven van bijvoorbeeld de woningbouwcorporaties en de deelgemeente. In beginsel staan zowel in de WIMBY!-aanpak, als in de aanpak door anderen, de drie pijlers die in het vorige hoofdstuk zijn beschreven, centraal:

- ?? de fysieke pijler;
- ?? de sociale pijler;
- ?? de economische pijler.

Daarnaast is communicatie naar alle betrokkenen, met name de bewoners, en participatie van die betrokkenen van groot belang.

Fysieke aanpak

Herstructurering is het meest omvattende deel van de fysieke pijler en krijgt zijn uitwerking door de sloop van circa 5.000 woningen en de verkoop van circa 2.000 huurwoningen in heel Hoogvliet. Op deze manier probeert men de eenzijdigheid van de woningvoorraad te doorbreken. Het gaat daarbij vooral om het aanbrengen van meer differentiatie: kwalitatief betere woningen bouwen voor verschillende inkomens- en bevolkingsgroepen.

LNV'ers bij de maquette van Hoogvliet

Naast de veranderingen in de woningvoorraad wordt ook de stedenbouwkundige opzet en de openbare ruimte aangepakt. Men probeert in de nieuwe stedenbouwkundige plannen, die een volledige herinrichting van de woonomgeving vereisen, het ruime en groene karakter van Hoogvliet te behouden. Zo worden onder andere de parken rondom Hoogvliet aangepakt zodat zij beter aansluiten op de bestaande wijken.

Sociale aanpak

Begin en halverwege de jaren negentig had Hoogvliet te kampen met veel drugsoverlast, criminaliteit en problemen met Antilliaanse jongeren. De deelgemeente is er in geslaagd om deze problemen aan te pakken en de ernst ervan drastisch te verminderen, onder meer door de inzet van aanspreekpunten vanuit die bevolkingsgroep. Het verminderen van deze sociale problemen heeft gunstige condities gecreëerd voor het welslagen van de fysieke herstructureringsopgave. Niettemin blijft Hoogvliet sociale kwesties kennen. Er is een programma opgesteld om deze kwesties aan te pakken. Hierbij zijn drie hoofdthema's te onderscheiden: samenwonen en samenleven, educatie en werk, vangnet en zorg.

WIMBY! richt zich ook heel duidelijk op de sociale component. Voor WIMBY! betekent dit onder meer: proberen om weer trots terug in de wijk te krijgen. Een van de projecten die hieraan moet bijdragen is het plaatsen van metershoge billboards tegen bijvoorbeeld flatgebouwen, met daarop de foto van een bewoner van de wijk. Ook zijn er projecten gericht op bepaalde bevolkingsgroepen van Hoogvliet. Zo is er bijvoorbeeld veel aandacht voor jongeren. Een voorbeeld hiervan is dat WIMBY! samen met '17-jarige Antilliaanse tienermoeders' heeft gekeken naar wat hun wensen zijn voor hun woonomgeving.

Economische pijler

De economische pijler kent een aantal belangrijke elementen:

- ?? Aanpak van het winkelcentrum; dit moet meer een pleinfunctie krijgen (horeca, theater). Tevens worden er woningen en kantoren toegevoegd;
- ?? Realisatie van kantoren en bedrijvigheid;
- ?? Herstructurering van de kleinschalige detailhandel in de woonwijken zelf;
- ?? Realisatie van woonwerkwoningen (5% van de nieuw te bouwen woningen);
- ?? Realisatie van een recreatiecentrum/indoorsportcentrum ten behoeve van de recreatieve mogelijkheden en de economie en werkgelegenheid;
- ?? Ondersteunen van ondernemers en/of kansrijke ideeën die een duidelijk algemeen nut hebben.

Communicatie en participatie

Aan een goede communicatie naar de bewoners wordt door alle betrokken veel waarde gehecht. Woningbouwcoöperaties en de deelgemeente hebben hiervoor communicatieplannen opgesteld.

In Hoogvliet is vrijdag 23 november een reeks bijeenkomsten afgerond waarin de woonwensen van jonge, alleenstaande moeders zijn onderzocht. In Hoogvliet heeft de traditionele gezinsvorm steeds meer afgedaan. Met name onder de Surinaamse en Antilliaanse bevolking bevinden zich vele eenoudergezinnen. Tijdens een zestal bijeenkomsten met tien alleenstaande moeders is de vraag gesteld wat hun specifieke wensen zijn ten aanzien van de woning en de woonomgeving. Op de afsluitende bijeenkomst zijn de bijeenkomsten en de bijbehorende excursie gepresenteerd door Nahied Koolen en Joosje van Geest.

Specifieke wensen met betrekking tot de woonplattegrond zijn met de moeders doorgesproken. Zo werd bijvoorbeeld gepraat over de noodzaak van een gang, een open of gesloten keuken en de grootte van de woonruimte. Ten aanzien van de woonomgeving werden onderwerpen als wonen aan het water en de (on)mogelijkheden voor de kinderen besproken. De excursie was gericht op de grootste hartenwens van de jonge moeders om in de directe woonomgeving een omsloten tuin/speelsterrein te hebben waar de omwonende kinderen veilig kunnen spelen. De moeders denken daarbij aan een gemeenschappelijke binnentuin die door de moeders zelf beheerd wordt met daarbij een overdekte ruimte. Speelsterreinen in Rotterdam met verschillende inrichting en beheersvormen en een nieuwe vorm van kinderopvang zijn op een mooie zonnige dag in november bezocht. Hierdoor werd ook stilgestaan bij kinderopvang en werkgelegenheid in Hoogvliet, aangezien deze een cruciale rol spelen in de mogelijkheden voor de jonge moeders. De speelsterreinen die zich nu in Hoogvliet bevinden liggen aan de rand van de wijken, een koppeling van speelvoorzieningen met de nabijgelegen woningen is van belang zodat de ouders direct zicht kunnen houden op de speelplaats. Over de directe woonomgeving wordt verder opgemerkt dat de moeders het liefst samen met andere gezinnen met kinderen in de buurt wonen. Een groep ouders zou dan ook actief bij de organisatie en beheer van de tuin kunnen zijn. De resultaten van de bijeenkomsten worden door Nahied Koolen en Joosje van Geest verwerkt en van conclusies en aanbevelingen aan deelgemeente en woningcorporaties voorzien. Vervolgens zullen in een tentoonstelling de woonwensen van de moeders worden gepresenteerd. Uiteraard wordt gezocht naar mogelijkheden om de wensen van de moeders te kunnen verwezenlijken.

Woonconcepten voor alleenstaande moeders in Hoogvliet. Bron: <http://www.wimby.nl/>

Een speciaal informatiecentrum in de wijk vormt de spil binnen de communicatie. In het centrum staat een grote maquette van Hoogvliet waarop de stand van zaken wordt bijgehouden: welke huizen moeten nog worden gesloopt, welke zijn reeds afgebroken, waar is nieuwbouw? Bewoners kunnen in het centrum terecht met individuele vragen maar het centrum is ook de plek waar voorlichtingsavonden worden gehouden. Het gebouw zal over een aantal jaren weer worden afgebroken. Desondanks is gekozen voor een mooi vormgegeven gebouw. Dit vanuit de gedachte dat de extra kosten hiervan opwegen tegen de voordelen van een informatiepunt dat uitnodigt om naar toe te gaan.

Informatiecentrum Hoogvliet: betrokken bewoner Ronald Graafland geeft een toelichting op de plannen.

Ook binnen de Wimby!-aanpak is communicatie en participatie belangrijk. Zo hebben bewoners via internet hun mening kunnen geven over het Masterplan voor het nieuwe Hoogvliet. Een ander voorbeeld is de samenwerking tussen architect en onderwijzend personeel bij het vormgeven van bijgebouwen voor bij een school. Deze samenwerking maakt dat zo'n bijgebouw prima past bij de heel specifieke wensen van juist die school.

4 Conclusies en aanbevelingen

Tijdens de excursie konden we gaandeweg een aantal conclusies trekken. De belangrijkste hiervan zijn hier bijeen geplaatst.

4.1 Fysiek, sociaal en economisch

Het bezoek aan Hoogvliet maakte duidelijk dat je bij het oplossen van problemen in een wijk er niet komt door alleen aandacht te besteden aan de fysieke leefomgeving. Ingrepen waarbij te weinig aandacht wordt besteed aan sociaal-culturele aspecten zijn misschien wel vernieuwend, maar zullen vaak niet duurzaam blijken. Het aanpakken van fysieke problemen is meestal wel de makkelijkste oplossing en veel planologen en volkshuisvesters hebben daarom de neiging alleen maar met fysieke ingrepen te willen werken. De vraag is of dit ook voor LNV geldt: hebben LNV'ers bij bijvoorbeeld de beleidsontwikkeling voor Reconstructiegebieden ook een voorliefde voor fysieke ingrepen? Te vaak lijkt dit wel het geval te zijn.

4.2 Menselijke maat

Een vraag die tijdens de excursie naar voren kwam is hoe fysieke processen in de hand gehouden kunnen worden. Hoe kun je stevige veranderingen tot stand brengen maar wel oog blijven houden voor de menselijke maat? Een vraag die niet gemakkelijk te beantwoorden is. Participatie van burgers kan soms een antwoord zijn op deze vraag. Ook het uitgaan van de eigen identiteit van een gebied kan bijdragen aan het behoud van de menselijke maat. Ga op zoek naar wat een gebied uniek maakt. Naar historische verhalen. Probeer van daaruit tot vernieuwing te komen.

4.3 Participatie

De vertegenwoordigers van het stedelijk gebied waarschuwden dat participatie niet zaligmakend is. Belangrijke waarschuwingen:

Participatie moet geen doel op zich zijn. Bedenk goed over welke onderdelen je als beleidsmaker of deskundige zelf een besluit wilt nemen en over welke delen je de mening van betrokkenen wilt horen.

Bedenk met wie je praat. In Hoogvliet bouw je niet voor de buurt, maar voor de wijk. Je moet daarom bij een vernieuwing in een buurt de besluitvorming niet te veel afhankelijk maken van de mening van de huidige bewoners. Ook bij de vernieuwing van het landelijk gebied geldt: denk niet uitsluitend aan participatie door vertegenwoordigers van bestaande belangen. Een vorm van participatie van burgers is om te werken met een panel. Bedenk dan wel dat deze mensen er niet als vertegenwoordiger van een bepaalde groep zitten. Als je hen zo wel behandelt breng je hen namelijk in een lastig parket. Als hun 'achterban' ontevreden is over de plannen, zullen zij het panellid daar mogelijk op aanspreken. Het gros van de mensen heeft er geen behoefte aan om van begin af aan in elk onderdeel van het planproces mee te denken. Zij reageren liever op voorstellen. Bedenk dat intensieve participatie van burgers tot een lange doorlooptijd leidt.

Ondanks het feit dat er de nodige haken en ogen zitten aan participatie van betrokkenen in planvormingsprocessen, wordt door de 'stedelijke plannenmakers' geenszins gesteld dat participatie geen aandacht verdient. In tegendeel. Zij houden vooral een pleidooi voor goed doordachte vormen van participatie. Dit ontbreekt er nogal eens aan, zo signaleren zij.

Tenslotte: betrek bij het formuleren van oplossingen zowel besluitnemers als financiers als uitvoerders. Zo voorkom je dat oplossingen niet uitgevoerd kunnen worden door bijvoorbeeld gebrek aan financieringsmogelijkheden of gebrek aan politiek draagvlak.

4.4 Organisatie van vernieuwing

De werkwijze van WIMBY! kan wellicht een voorbeeld zijn voor de aanpak in andere gebieden waar een grootschalige herstructurering nodig is. De aanpak komt er globaal op neer dat een klein clubje deskundige, creatieve en communicatief sterke mensen als een kapitein op het schip mag fungeren. Dit clubje graaft zich in in bestaande organisaties en gaat samen met deze organisaties en met deskundigen die op projectbasis worden betrokken aan de slag met concrete projecten.

Het is belangrijk dat zo'n clubje de vrijheid krijgt om puur te werken aan de beste oplossingen voor de gesignaleerde problemen, zonder gebonden te zijn aan andere agenda's. Want dit laatste is wat vaak misgaat. Dan krijgen organisaties die elk hun eigen belangen en agenda's hebben een belangrijke stem in de ontwikkeling van een gebied. Met als gevolg dat er een heel stroperig proces ontstaat waaruit weinig vernieuwende maatregelen voortkomen.

4.5 Flexibiliteit

Of het nu gaat om stedelijke vernieuwing of om vernieuwing van het landelijk gebied; als besloten wordt tot vernieuwing dan is dit omdat de bestaande situatie niet meer voldoet aan de eisen van deze tijd. Om te voorkomen dat een wijk of gebied op korte termijn opnieuw geheel op de schop moet, verdient het aanbeveling om ruimte open te houden of te bebouwen met objecten die over niet al te lange termijn weer gesloopt mogen worden. De onderdelen die je vele decennia wilt laten bestaan geef je meer kwaliteit mee.

4.6 Aanbevelingen

Aan het slot van de excursie is door de aanwezigen een aantal adviezen geformuleerd voor het Ministerie van LNV. Adviezen die ter harte kunnen worden genomen bij het verder vormgeven van het plattelandsbeleid. De belangrijkste adviezen zijn:

- ✍ Creëer experimenteerruimte! Schep ruimte voor echte vernieuwing.
- ✍ LNV heeft van oudsher de naam een 'fysiek' ministerie te zijn. Houdt dit vast. Ga weer vaker aan de slag met concrete projecten.
- ✍ Verlies je niet in het optuigen van kennisnetwerken, overlegstructuren en dergelijke. Blijf je realiseren dat het vernieuwen hiervan niet het doel is, maar dat het er uiteindelijk om gaat dat de ingrepen zelf vernieuwend zijn.
- ✍ Behoud de menselijke maat! Ingrijpende maatregelen zijn soms nodig maar het moet voor betrokkenen te behappen zijn.
- ✍ Gebruik de kracht van de verbeelding. Probeer bijvoorbeeld verhalen die met een plek verbonden zijn terug te laten komen in het nieuwe ontwerp.
- ✍ Onderzoek wat de mogelijkheden zijn om de Dienst Landelijk Gebied in te schakelen bij initiatieven vanuit de bevolking op het gebied van leefbaarheid in het landelijk gebied.

~~✍~~ Visies op een gebied moeten in hun basis heel eenvoudig zijn: een goede visie is op een bierviltje uit te leggen!

Bijlage 1 - Programma

Excursie naar Hoogvliet:

Stedelijke vernieuwing als voorbeeld voor de vernieuwing van het landelijk gebied

Datum en tijd

Dinsdag 3 december, van 9.30 uur tot 16.30 uur en aansluitend borrel.

Plaats

De wijk Hoogvliet in Rotterdam

Doelgroep

De excursie is bedoeld voor alle leden van de projectgroep en de werkgroep Leven en Werken in het Landelijk gebied, geïnteresseerde medewerkers van de Directie Groene Ruimte en Recreatie en van de diverse regiodirecties van LNV en geïnteresseerde Kernteamleden van het programma Landelijk Gebied en Samenleving van het Expertisecentrum LNV. In totaal worden circa 30 à 35 mensen uitgenodigd.

Achtergrond en doel van de excursie

Sinds ruim twee en een half jaar is er een projectgroep actief onder de naam 'Leven en Werken in het Landelijk gebied'. In deze projectgroep participeren het Expertisecentrum LNV en de Stichting Recreatie, Kennis- en Innovatiecentrum. De projectgroep is opgestart naar aanleiding van de constatering van het Expertisecentrum LNV dat in het beleid voor het landelijk gebied traditioneel altijd veel aandacht is geweest voor fysiekruimtelijke en economische aspecten en slechts in beperkte mate voor sociaal-culturele aspecten (leefbaarheidsaspecten) en dat dit wellicht anders zou kunnen en moeten.

De eerste periode van haar bestaan was voor de projectgroep een fase van aftasten: wat is er bekend over sociaal-culturele aspecten in relatie tot het landelijk gebied? Hebben LNV'ers 'iets' met sociaal-culturele aspecten? En hoe is dit voor de buitenwereld? De resultaten van deze eerste fase waren bemoedigend. Bij LNV'ers en in de buitenwereld bestaat de behoefte om sociaal-culturele aspecten meer aandacht te geven in het beleid en dit gebeurt ook steeds vaker.

Dit bemoedigende resultaat leidde er toe dat de Directie GRR van LNV en de LNV-regiodyrecties Oost en Noord de projectgroep vroegen om haar werk voort te zetten. Het doel werd nu om het begrip sociaal-culturele aspecten meer handen en voeten te geven en om succesfactoren te vinden waarmee sociaal-culturele aspecten beter voor het voetlicht kunnen komen. Het afgelopen jaar is hiermee een begin gemaakt en dit jaar is dit voortgezet.

Tot op heden is de blik van de projectgroep vooral gericht geweest op projecten binnen onze eigen sector: het landelijk gebied. In aanvulling hierop leek het ons nuttig om ons licht op te steken in een sector waar deels vergelijkbare problemen spelen en waar al veel langer aandacht is voor sociaal-culturele aspecten: de stad. Onze interesse gaat hierbij met name uit naar stedelijke vraagstukken waarbij fysieke ingrepen, aandacht voor economische aspecten en sociaal-culturele aspecten hand in hand gaan. Dit is bij uitstek het geval bij stedelijke vernieuwing.

De centrale vraag voor deze excursie is:

Wat leren we uit het Grotestedenbeleid voor het plattelandsbeleid van het ministerie van LNV?

Hoogvliet

Het excursiedoel is de Rotterdamse satellietstad Hoogvliet. Hoogvliet is in eerste instantie gebouwd voor de werknemers van Shell Pernis, en is gebouwd vlak na de tweede wereldoorlog. In Hoogvliet vindt momenteel een grote herstructureringsoperatie plaats. De samenhang tussen fysieke ingrepen (zoals de sloop van 5.000 woningen), het economische (onder andere realisatie van nieuwe bedrijvigheid, aanpak winkelcentrum) en het sociale (zoals de aanpak van criminaliteit) zijn uniek, evenals de grote aandacht voor communicatie en bewonersparticipatie.

Programma

We starten met een introductie over stedelijke vernieuwing en over de wijze waarop sociaal-culturele aspecten hierin een rol spelen. Berry Prins van KAW Architecten en Adviseurs zal deze introductie verzorgen. Berry Prins is directeur van KAW Nijmegen. Hij heeft ruime ervaring op het gebied van integrale aanpak van wijkvernieuwing, zowel in grote steden en dorpen, in verschillende delen van het land, met het accent op fysieke maatregelen of juist sociale ingrepen, bottom up en top down. Hij zal een inleiding geven over stedelijke vernieuwing en dit toelichten met voorbeelden uit zijn praktijk.

Vervolgens zoomen we in op Hoogvliet. Wat is dit voor wijk? Wat is er de laatste jaren reeds gebeurd? Wat staat er nog te gebeuren? En op welke wijze worden sociaal-culturele aspecten meegenomen in de plannen? Antwoorden op deze vragen worden gegeven door Annelies Brouwer, medewerker van het informatiecentrum Hoogvliet terwijl zij ons rondleidt langs de tentoonstelling. Waarschijnlijk zal ook een beleidsmedewerker van de deelgemeente Hoogvliet erbij zijn om toelichting te geven op het proces.

Na de lunch zullen we wandeling maken door een deel van Hoogvliet samen met Ronald Graafland, een bewoner van Hoogvliet. Daarna krijgen we een toelichting op het WiMBY!-project door Wouter van Stiphout. WiMBY! staat voor Welcome Into My Backyard. Dit is een manier van ontwerpen en organiseren waarbij veranderingen en toevoegingen niet gezien worden als probleem maar juist als een potentiële bron van verrijking voor de bewoners. Na een korte introductie gaan we een tentoonstelling van WiMBY!projecten bekijken samen met Wouter van Stiphout.

Tot slot komen we weer terug in het informatiecentrum voor een slotdebat. Hierin wordt teruggekeken op wat we deze dag gehoord en gezien hebben en wordt geprobeerd dit te vertalen naar het landelijk gebied. Wat hebben we gezien deze dag en wat kunnen we daarvan leren? We willen dit doen door middel van een forumdiscussie. Aan het forum zullen deelnemen: Berry Prins van KAW Architecten en Adviseurs, Wouter van Stiphout van WiMBY en een beleidsadviseur van de deelgemeente Hoogvliet als vertegenwoordigers van het stedelijke gebied, mevrouw Nienhuis (bestuurslid BOKD, Brede overleggroep Kleine dorpen Drenthe) en Nico Beun (InnovatieNetwerk Groene Ruimte en Agrocluster) als vertegenwoordigers van het landelijk gebied. Herma de Wilde (MT-lid EC-LNV) zal het debat leiden. In het debat vragen we de vertegenwoordigers van het stedelijk gebied welke boodschap zij LNV mee willen geven voor het plattelandsbeleid. De vertegenwoordigers van LNV en het landelijk gebied vragen we wat ze gezien en geleerd hebben deze dag. Het is de bedoeling dat de overige deelnemers aan de excursie ook deelnemen en betrokken worden bij de discussie. Om half vijf zal er een afsluitende borrel zijn. Aan het begin van de borrel vragen we Kees de Ruiters (directeur Groene Ruimte en Recreatie) en een MT-lid van een regiodirectie om een reactie.

Het programma in vogelvlucht

9.30-10.00	ontvangst introductie over sociaal-culturele aspecten binnen stedelijke vernieuwing door Berry Prins, directeur KAW Architecten en Adviseurs
10.45 -11.00	pauze
11.00-12.00	bezoek aan de tentoonstelling in het informatiecentrum Hoogvliet, introductie over de problematiek en de aanpak in Hoogvliet door Annelies Brouwer van het informatiecentrum
12.00-12.30	lunch
12.30-13.30	rondleiding door Hoogvliet o.l.v. Ronald Graafland, bewoner van de wijk
13.30-14.00	pauze
14.00-15.15	inleiding WiMBY!-project en bezoek tentoonstellingsruimte WiMBY! door Wouter Vanstiphout, lid van de programmadirectie van WiMBY!
15.15-15.30	pauze
15.30-16.30	Slotdebat onder leiding van Herma de Wilde (MT EC-LNV), deelnemers Berry Prins (KAW), Wouter van Stiphout (WiMBY!), Albertje Nienhuis (Vereniging Brede Overleggroep Kleine Dorpen in Drenthe) en Nico Beun (Innovatienetwerk Groene Ruimte en Agrocluster)
16.30-17.15	borrel en reactie van Kees de Ruiter, directeur Groene Ruimte en Recreatie en MT-lid regiodirectie

Deelnemers krijgen van tevoren een excursiekaart met achtergrondliteratuur. Na afloop wordt een verslag gemaakt van de dag, samen met de achtergrondliteratuur kan dit verslag breder verspreid worden.

Bijlage 2 - Contactpersonen

Aan de excursie hebben diverse mensen vanuit hun deskundigheid een bijdrage geleverd. Berry Prins, Annelies Brouwer, Jacqueline Cornelissen en Wouter Vanstiphout verzorgden allen een presentatie. Berry Prins en Wouter Vanstiphout namen tevens deel aan het slotdebat. Andere deelnemers aan dit debat waren Albertje Nienhuis en Nico Beun. Ronald Graafland verzorgde een rondleiding door de wijk.

Berry Prins is directeur van KAW 3, een vestiging van KAW Architecten en Adviseurs, in Nijmegen. Hij is afgestudeerd als sociaal geograaf/planoloog aan de RUG in Groningen. Hij heeft bij het NIROV in Den Haag gewerkt als projectmedewerker volkshuisvesting. Sinds 1996 werkt hij bij KAW, eerst in Groningen en sinds 2 jaar in Nijmegen vanuit een nieuwe vestiging. Berry heeft veel ervaring op het gebied integrale aanpak van wijkvernieuwing. Daarbij is sprake van wisselende omstandigheden: wijken in grote steden en in dorpen; in het noorden, oosten, westen midden of zuiden van het land, met het accent op fysieke maatregelen of juist op sociale ingrepen; van onderaf opgebouwde plannen of van boven af opgelegd. Bij KAW werkt hij onder andere als projectleider (namens gemeente, woningbouwcorporaties of beiden) of als trekker of adviseur van het management van dit soort organisaties. Extern stuurt hij medewerkers van corporaties, welzijnsinstellingen en communicatiediensten aan, en ook adviseert hij wethouders en directeuren in dit soort processen.

Annelies Brouwer is medewerker van het informatiecentrum Hoogvliet. Het informatiecentrum Hoogvliet is het punt waar bewoners terecht kunnen met vragen over de vernieuwing van hun wijk. Er is een grote maquette aanwezig waarop de stand van zaken qua sloop en nieuwbouw wordt bijgehouden, aan de hand van posters worden de nieuwste plannen gepresenteerd, er worden voorlichtingsbijeenkomsten gehouden en het centrum heeft een loketfunctie, waarbij bewoners met hun vragen bij een medewerker terecht kunnen.

Jacqueline Cornelissen is portefeuillehouder Ruimte binnen de deelgemeente Hoogvliet.

Ronald Graafland woont sinds zijn 21e in Hoogvliet en is zoals hij zelf zegt 'een betrokken bewoner'. Hij is als vrijwilliger werkzaam bij het informatiecentrum Hoogvliet.

Wouter Vanstiphout is lid van de programmadirectie van WiMBY! WiMBY! (Welcome into My Backyard!) is de naam van de Internationale Bouwtentoonstelling Rotterdam - Hoogvliet. WiMBY! voert de komende jaren samen met ondernemers, woningcorporaties, scholen, deelgemeente en gemeente, architectenbureaus, kunstenaars, onderzoekers etc. projecten uit in Hoogvliet. Met deze projecten wil zij het nieuwe Hoogvliet een levendige plek maken door vernieuwende ideeën en nieuwe talenten op het gebied van architectuur en stedenbouw een kans te geven. Trekker is Felix Rottenberg. Binnen WiMBY! is Wouter Vanstiphout actief als lid van de programmadirectie. Deze programmadirectie beoordeelt nieuwe ideeën: Kan het wat opleveren voor Hoogvliet? Wie moeten hierbij betrokken worden? Naast zijn werk voor WiMBY! is de architectuurhistoricus Vanstiphout actief binnen het onderzoekscollectief CRIMSON. CRIMSON maakt ontwerpen voor de stad, maar doet ook onderzoek, schrijft boeken en artikelen, stelt tentoonstellingen samen, onderwijst en vervult adviserende en organiserende functies. Voor zijn werk met CRIMSON

ontving Vanstiphout in 2002 de Rotterdam-Maaskantprijs voor Jonge Architecten, een aanmoedigingsprijs voor architecten tot 35 jaar. Het juryrapport vermeldde: "Vanstiphout heeft een nieuw genre neergezet, dat van de dwarse criticus die lak heeft aan reputaties en instellingen, dat praktijk verbindt met theorie, dat een nieuwe frisse wind in de architectuur kan betekenen".

Albertje Nienhuis is bestuurslid van de Vereniging Brede Overleggroep Kleine Dorpen in Drenthe (BOKD). Meestal heet de Vereniging Brede Overleggroep Kleine Dorpen in Drenthe kortweg de BOKD. Een begrip in Drenthe - en ver daarbuiten - als het gaat om het opkomen voor de belangen van de kleine dorpen. Ruim 130 dorpen zijn bij de BOKD aangesloten. Als 'waakhond' houdt de BOKD de ontwikkeling bij rijk, provincie en gemeenten in de gaten. Waar nodig komt ze in actie, vaak met succes. De BOKD heeft haar kantoor in Assen. Er werken zes mensen in vaste dienst.

Nico Beun is medewerker van het InnovatieNetwerk Groene Ruimte en Agrocluster. De missie van InnovatieNetwerk is het bevorderen van een vitale en duurzame ontwikkeling van het nationale en internationale agrocluster en de groene ruimte. Verbetering van de kwaliteit van leven van de (inter)nationale consument en burger en van de vitaliteit van ecosystemen zijn het doel. Daartoe wil InnovatieNetwerk in de praktijk de werkwijzen ontwikkelen en beproeven waarmee organisaties gezamenlijke kansen op innovaties kunnen herkennen, uitwerken en gereed maken voor implementatie.

De kerntaak van InnovatieNetwerk, als 'broedplaats voor systeeminnovaties' omvat:

- ?? het op gang brengen van vernieuwingen
- ?? uitvoeren van toekomstverkenningen die inzicht geven in de kansen en bedreigingen van ontwikkelingen die zich in de komende vijftien tot twintig jaar kunnen voordoen
- ?? nieuwe ideeën, strategieën en samenwerkingsvormen ontwikkelen.
- ?? inzicht verwerven in de kennis en technologie, de organisatievormen en de institutionele voorzieningen die in de komende vijf tot tien jaar nodig zijn om de gezamenlijke innovatieopgaven te realiseren.

Bijlage 3 - Websites

<http://www.kaw.nl/>

<http://www.informatiecentrum-hoogvliet.nl/>

<http://www.hoogvliet.nl/>

<http://www.WiMBY!.nl/>

<http://www.bokd.nl/index.htm>

<http://www.agro.nl/innovatienetwerk/>

<http://www.kei-centrum.nl/>

Bijlage 4 - Literatuur

Ekkers, P., *Van Volkshuisvesting naar Woonbeleid*, Reeks Planologie, SDU Uitgevers, Den Haag, 2002.

Raspe, A., Vanschoren, J. en G. van Hooijdonk, *De kracht van de lokale samenleving, Sociale kwaliteit en capaciteit: het perspectief van bewoners en de opgave voor professionals en instituties*, Verwey Jonker Instituut, februari 2002.

Teuwen, C., *Een integrale kijk op de wijk, De krachten gebundeld ten behoeve van samenhang tussen de fysieke, sociale en economische dimensie bij wijkontwikkeling*, Nijmegen, 2000

Bijlage 5 - Deelnemerslijst

Deelnemer	Organisatie	Adres	Postcode	Plaats
Wouter van Stiphout	WiMBY!			Hoogvliet Rotterdam
Roland Graafland	bewoner van Hoogvliet			Hoogvliet Rotterdam
Janneke Blijdorp	Dienst Landelijk Gebied	Postbus 20021	5302 LA	Utrecht
Alberthe Papma	Directie Groene Ruimte en Recreatie	Bezuidenhoutseweg 73	2594 AC	Den Haag
Mique Huijbregts	Directie Groene Ruimte en Recreatie	Bezuidenhoutseweg 73	2594 AC	Den Haag
Andre Perik	Directie Groene Ruimte en Recreatie	Bezuidenhoutseweg 73	2594 AC	Den Haag
Kees de Ruiter	Directie Groene Ruimte en Recreatie	Bezuidenhoutseweg 73	2594 AC	Den Haag
Koos van Wissen	Directie Landbouw	Bezuidenhoutseweg 73	2594 AC	Den Haag
Harry Straathof	Directie Landbouw	Bezuidenhoutseweg 73	2594 AC	Den Haag
Lorens Habing	Directie Landbouw	Bezuidenhoutseweg 73	2594 AC	Den Haag
Floris Mansvelt Beck	Directie Natuurbeheer	Bezuidenhoutseweg 73	2594 AC	Den Haag
Bob Geudeker	Directie Noord	Postbus 30032	9700 RM	Groningen
Hein Kuijper	Directie Oost	Postbus 554	7400 AN	Deventer
Rick Roelofs	Directie Oost	Postbus 554	7400 AN	Deventer
Michel Ronden	Directie Oost	Postbus 554	7400 AN	Deventer
Joseph Rooijackers	Directie Oost	Postbus 554	7400 AN	Deventer
Peter te Velde	Directie Oost	Postbus 554	7400 AN	Deventer
Gerard van der Sar	Directie Zuid	Postbus 6111	6500 HC	Eindhoven
Ward de Meulenmeester	DLG Zuid Holland	Postbus 3010	2270 JB	Voorburg
Joop Eilander	DLG Zuid Holland	Postbus 3010	2270 JB	Voorburg
Annemarie Janssen	Expertisecentrum LNV	Postbus 30	6700 AA	Wageningen
Ina Horlings	Expertisecentrum LNV	Postbus 482	6710 BL	Ede
Erna van de Wiel	Expertisecentrum LNV	Postbus 30	6700 AA	Wageningen
Petra Welboren	Expertisecentrum LNV	Postbus 482	6710 BL	Ede
Loek Treep	Expertisecentrum LNV	Postbus 30	6700 AA	Wageningen
Anne-Marie Ruiter	Expertisecentrum LNV	Postbus 482	6710 BL	Ede
Pieter Mur	Expertisecentrum LNV	Postbus 30	6700 AA	Wageningen
Ellen Reuver	Expertisecentrum LNV	Postbus 482	6710 BL	Ede
Theo Janssen	Expertisecentrum LNV	Postbus 482	6710 BL	Ede
Herma de Wilde	Expertisecentrum LNV	Postbus 482	6710 BL	Ede
Louis Beijer	Expertisecentrum LNV	Postbus 482	6710 BL	Ede
Annelies Brouwer	Informatiecentrum Hoogvliet	Sprong 10	3191EV	Hoogvliet Rotterdam
Nico Beun	Innovatienetwerk Groene Ruimte en Agrocluster	Bezuidenhoutseweg 73	2594 AC	Den Haag
Berry Prins	KAW Architecten en Adviseurs 3	Vredestraat 18	6511 AG	Nijmegen
Rob Berkers	KIC Recreatie	Raamweg 19	2596 HL	Den Haag
Marije Veer	KIC Recreatie	Raamweg 19	2596 HL	Den Haag
Dirk Jasper Keegstra	Stichting Welzijn Beilen BOKD	Postbus 57	9410 AB	Beilen
Albertje Nienhuis	Stichting Welzijn Beilen BOKD	Postbus 57	9410 AB	Beilen